

פתח דבר

ספר זה נולד מתוך מפגש בין שני חוקרים ממכללת לוינסקי לחינוך לבין קצינה מחיל החינוך בצה"ל, אשר חברו יחדיו לצורך עריכת מחקר הערכה על תכנית להשלמת השכלה. במהלך העבודה המשותפת התוודעו שני החוקרים האזרחיים, שהגיעו מן האקדמיה, אל המיזמים השונים שהצבא מפעיל כחלק ממעורבותו בחברה הישראלית. החוקרים נפעמו משפע המיזמים, מן ההשקעה הכרוכה בהם - בחומר וברוח - ומן הערך הסגולי שלהם עבור אוכלוסיות רחבות בחברה הישראלית. עם זאת, הם נדהמו לגלות עד כמה דל הוא התיעוד המדעי של פעילות זו. קיים אמנם סיקור תקשורתי (אם כי גם הוא אינו עשיר דיו) וקיים תיעוד מדעי לחלק מן המיזמים, כגון דוחות מחקר שנכתבו בצבא, אך הוא מוגבל מאוד בהיקפו ובמידת חשיפתו. הפער בין קיומו של מפעל מיוחד במינו בהווה החברתית של ישראל לבין היעדר מידע מדעי המתעד אותו ומאפשר ללמוד ממנו הוליד את המוטיבציה לכתיבת הספר.

אנחנו מזמינים את הקוראים למסע היכרות של מגוון מיזמים חברתיים שהצבא מפעיל. ההיכרות תיעשה דרך מחקרים אמפיריים שביקשו ללמוד על כל אחד מן המיזמים האלה בפני עצמו ובתוך כך גם להאיר את המעורבות החברתית כתופעה בפני עצמה. הבחירה בסוגה של מחקר לצורך תיעוד התופעה נבעה משני טעמים. האחד, המחקר המדעי מביא את קולותיהם של המשתתפים במיזמים כפי שהם נשמעים לאנשים חיצוניים למערכת, אובייקטיביים (עד כמה שאפשר), המשוחררים משיפוט ערכי לגבי המעורבות. השני, המחקר מאפשר לא רק לתאר את המיזמים הללו אלא גם להפיק מהם משמעויות הן תאורטיות (הבנה מעמיקה יותר של התופעה הייחודית הנחקרת) הן יישומיות (שיפור הפעלתם של מיזמים אלה).

הספר הוא הטרוגני בנושאים שהוא עוסק בהם, בהרכב החוקרים-הכותבים ובשיטות שבהן נערכו המחקרים המדווחים בו: המחקרים המוצגים בספר בוחנים את המעורבות החברתית של הצבא במהלך שנות קיומה של המדינה בארבעה תחומים - אוכלוסיות מיוחדות (נוער בסיכון), השלמת השכלה, קליטת עלייה ושילוב בני מיעוטים בצבא. כל אחד מן התחומים האלה מדווח בשער נפרד, הכולל פרקים אחדים, כאשר כל פרק מתמקד במיזם אחר. הרקע התאורטי של התחום הכללי מתואר באחד (ולעתים בשניים) מן הפרקים ואילו הפרקים האחרים בשער מציגים את החלק המחקרי בליווי מבוא קצר; אשר לחוקרים-הכותבים, חלקם הם אנשי אקדמיה (רובם עובדים במכללות לחינוך) וחלקם אנשי צבא העוסקים במחקר ובחינוך; שיטות המחקר שנקטו החוקרים הן שיטות כמותיות, כגון שאלונים מובנים, וכן שיטות איכותניות, כגון ראיונות חצי מובנים וראיונות נרטיביים. השימוש בשני סוגי המתודולוגיה מאפשר לשלב בין מבט רחב, סטטיסטי, המתאר את התופעה באוכלוסייה כולה, לבין התבוננות מעמיקה על התופעות מנקודת המבט של המשתתפים.

לספר שישה שערים. השער הראשון פורס את הבסיס הרעיוני וההיסטורי למעורבות החברתית של הצבא. בפרק הראשון מציגה נורית קוטיק את התפיסה האידאולוגית שהתגבשה בצבא בנוגע למעורבות בחברה הישראלית. פרק זה, שכותרתו היא "שילוב אוכלוסיות ייחודיות בצה"ל: תפיסה ורציונל" מציג את הרציונל שבבסיס השילוב ועורך מיפוי של האוכלוסיות המשתתפות במיזמים השונים של שילוב בצבא והכנה לקראת הסתגלות טובה יותר בחיים האזרחיים. בפרק

השני יצחק גילת מתאר את ההתפתחות ההיסטורית של המעורבות החברתית, החל מניצניה בראשית ימי המדינה ועד היום. הפרק שופך אור על הזיקה בין אופי הפעילויות של המעורבות החברתית לבין תהליכים שהתרחשו בחברה הישראלית מראשית ימיה של המדינה עד היום.

השער השני מתמקד בתכנית איתן, אחת מתכניות הדגל במיזמי המעורבות החברתית של הצבא, המוכרת גם כתכנית מקא"ם (מרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות) או בשמה הפופולרי יותר "נערי רפול"; היא החלה לפעול בראשית שנות השמונים ופועלת עד היום. תכנית זו מיועדת לאוכלוסיות שחלקן הוגדרו בעבר כנוער בסיכון, והיא מעניקה להן הזדמנות להשתלב ביחידות הצבא בתפקידים משמעותיים ומכינה אותן להשתלבות בחברה ובעבודה לאחר השחרור מצה"ל. כל אחד משלושת הפרקים הכלולים בשער זה מאיר היבט אחר של תכנית איתן.

הפרק הראשון בשער (פרק 3 בספר), "תכנית איתן כאמצעי להכללה חברתית-אזרחית: השוואה מגדרית", נכתב על ידי לילך לב ארי, מיכל ראזר, נועה בן-יוסף ואזולאי ורינת אדלר, והוא בוחן את ההיבט המגדרי של התכנית. הפרק מציג מחקר המבוסס על שאלונים ועל ראיונות עומק. ממצאיו מלמדים על תרומת התכנית לקידומן של נשים שבנערותן היו חשופות לתהליכים של הדרה חברתית וסיכון ועל האופן שבו התכנית משפיעה על השתלבותן בחיים האזרחיים.

הפרק השני בשער (פרק 4 בספר), "התת-מודע לא מבין מילים, רק חוויות": מעולמם של קצינים המפקדים על חיילי איתן", נכתב על ידי עידית טבק, והוא מאפשר לקוראים להקשיב לקולותיהם של המפקדים שביחידותיהם משולבים חיילי איתן. ראיונות העומק חושפים את משמעותו של פיקוד על יחידה שמשרתים בה חיילי איתן. התובנות שעלו מן המחקר מאורגנות סביב שני ממדים שעלו בניתוח הממצאים - סגנון המפקד ומאפייני סביבת הפיקוד.

הפרק השלישי בשער (פרק 5 בספר), "כשחשוב לי משהו, אני אעשה הכול כדי להגיע אליו" - סיפורי הצלחה של חיילי איתן שהפכו למפקדים בצה"ל", נכתב בידי בצלאל חיון ונועה בן-יוסף ואזולאי. כותבי הפרק מפגישים אותנו עם סיפורים של חיילי איתן, אשר לא זו בלבד שצלחו את השירות הצבאי, הם הצליחו להתקדם לתפקידי פיקוד וקצונה. הראיונות שנערכו עם נציגים של קבוצה מיוחדת זו מאירים מאפיינים משותפים, פנימיים וחיצוניים, שסייעו לחיילים אלה לעבור מסלול משמעותי וקשה כל כך ולהגיע להישגים מרשימים ברמה האישית והמערכתית.

השער השלישי חושף בפנינו את הפעילות של צה"ל בתחום השלמת ההשכלה, אחד התחומים החשובים במעורבות הענפה של הצבא בתחום החינוך. שורשיה של פעילות זו נעוצים בראשית ימיה של מדינת ישראל, כאשר הצורך בהקניית השכלה בסיסית הקיף אוכלוסיות רחבות ביותר, בעיקר עולים חדשים, והיווה משימה לאומית בעלת חשיבות עליונה. במשך השנים עלתה מאוד רמת ההשכלה בקרב האוכלוסייה הישראלית, אך עדיין יש (וכנראה יהיו גם בעתיד) צעירים המגיעים לגיל הגיוס עם מטען נמוך של השכלה, יחסית לבני גילם. מצב זה עלול לפגוע ביכולת ההסתגלות של צעירים אלה לחברה, והצבא נושא עד היום את דגל השלמת ההשכלה בקרב חיילים הזקוקים לה.

הפרק הראשון בשער (פרק 6 בספר) מאפשר לנו ללמוד על עמדות חיילים כלפי השתתפות בתכנית השלמת השכלה בצה"ל באמצעות שני מחקרים כמותיים שערכו רחל שגיא, נועה בן-יוסף ואזולאי ויצחק גילת בקרב אוכלוסיות שהשתתפו בקורס השלמת השכלה המקנה תעודת

גמר תיכון (תג"ת): המחקר הראשון התמקד בחיילי חובה שהחליטו להשתתף בתכנית להשלמת השכלה ומטרתו הייתה לבחון את המניעים לבחירה בלימודים ואת תפיסת הלומדים את תרומת הקורס מיד עם סיומו. המחקר השני בחן את תפיסת ההשלכות של התכנית להשלמת השכלה בקרב בוגרי התכנית אשר השתחררו מהצבא שלוש עד חמש שנים לפני עריכת המחקר.

הפרק השני בשער (פרק 7 בספר), "סיפורים של בוגרי תג"ת", שכתבה סופי תורקה יורמן, מעמיק את ההתבוננות בתרומתו של קורס תג"ת באמצעות חשיפת סיפורי הצלחה של שישה חיילים, כפי שעלו בראיונות עומק נרטיביים כשנה ויותר לאחר סיום הקורס. המחקר חושף את הסיבות להיעדר השכלה, את המניעים ללמידה ואת האופן שבו חוויית הלמידה תרמה לחוסן ולתחושת המסוגלות של הבוגרים והובילה אותם להצלחתם ולהשתלבותם כאזרחים בחברה הישראלית.

הפרק השלישי בשער (פרק 8 בספר), "באות מאהבה" - תפיסת תפקיד של מש"קיות ההוראה בקורסי תג"ת", שכתבה נורית חמו, מאפשר לנו להתבונן על הפעילות בתחום השלמת ההשכלה מנקודת מבט שונה - זו של מש"קיות ההוראה. הפרק מבקש לבחון את סיפור ההצלחה של מיזם זה דרך התבוננות בתפיסת התפקיד של קבוצה מתוך סגל ההוראה - תשע חיילות-מורות. הפנייה לאוכלוסיית ההוראה מעוגנת בתובנה מרכזית בשדה החינוך, הממקמת את המורה ואת איכות ההוראה כגורמים המרכזיים לחוויית למידה איכותית ומשמעותית. הפרק בוחן תובנה זאת במציאות של החינוך בהקשר הצבאי.

השער הרביעי בספר מזמין אותנו ללמוד על מעורבות הצבא בתחום של קליטת עלייה. בדומה לתחום של השלמת השכלה גם בתחום הקליטה החלה המעורבות כהתגייסות של הצבא לסייע במילוי משימה לאומית של המדינה הצעירה, אשר נאלצה להתמודד עם אירוע חסר תקדים בהיסטוריה העולמית של ההגירה. התפקיד שמילא הצבא במשימה קריטית זו התבטא הן כלפי פנים - סיוע בקליטת העולים בתוך המערכת הצבאית - הן כלפי חוץ - סיוע למערכות אזרחיות בקליטת העלייה. במהלך השנים השתנה אופייה של העלייה והשתנתה המציאות החברתית בחברה הקולטת. המעורבות של הצבא בקליטת העלייה לא השתנתה, אך הותאמה לצרכים החדשים. שער זה מזמין לנו מפגש עם ארבעה מחקרים העוסקים בהיבטים שונים של מעורבות הצבא בקליטת העלייה.

הפרק הראשון בשער (פרק 9 בספר) מפנה את אור הזרקור אל תהליך ההשתלבות המורכב של בני העדה האתיופית בצבא. רינת משה וגיא ברוקר מתארים את "השתלבות יוצאי אתיופיה בצבא: בין שתי מערכות תובעניות" דרך שתי נקודות מבט. האחת מציגה את עמדות המשרתים כלפי הצבא והשירות הצבאי וכן את הדמויות המרכזיות המעצבות עמדות אלו בשלבים השונים של השירות - לפני הגיוס ובמהלך השירות. נקודת המבט השנייה מתמקדת בתיאור הממשק הנוצר בין המשפחה לשירות בצבא ובאופן שבו הוא מתואר בסיפורי השירות של בני ובנות הקהילה המשרתים בצבא.

הפרק השני בשער (פרק 10 בספר) עוסק אף הוא בבני העדה האתיופית אך מתמקד במיזם מיוחד במינו המיועד לקבוצה ספציפית - מורות מתחילות, בנות הקהילה האתיופית בוגרות תכנית מיוחדת שנבנתה עבורן. כותרת הפרק היא "השפעת השירות הצבאי על הבחירה במקצוע

ההוראה בקרב מורים מבני הקהילה האתיופית". הכותבת אורנה שץ אופנהיימר מציגה ממצאים שעלו בראיונות עומק והאירו את תרומתן של החוויות שבהן התנסו העולות במהלך השירות הצבאי לבחירתן המקצועית ולהתנהלותן כמורות.

את הפרק השלישי בשער (פרק 11 בספר) כתבו רחל שאגא ורבקה רייכנברג וכתרתו: "חשוב לכל יהודי בעולם לתת מעצמו קצת לצבא: השתלבותם של חיילים עולים בצה"ל". פרק זה עוסק בחיילים העולים ארצה כדי לשרת בצבא ולנסות להתערות בחברה הישראלית. עלייתם איננה מאורגנת על ידי הצבא אלא על ידי גופים אחרים כגון "חב"ד" והסוכנות היהודית, אך תהליך הקליטה וההשתלבות באחריות הצבא. בפרק תוכלו להתוודע לסיפוריהם של שבעה חיילים עולים - מרוסיה, תאילנד, סין וארצות הברית - המשרתים בצה"ל בחילות שונים ובמגוון תפקידים ודרגות. לכולם סיפורי חיים שונים המדגימים מסלולים ודרכים מגוונות של קליטה בצה"ל ומאפשרים לתאר תמונה רחבה של החיילים העולים.

הפרק הרביעי בשער (פרק 12 בספר) מתמקד בתחום מיוחד במעורבות הצבא בקליטת עולים - תחום הגיור. כותרתו של הפרק היא "חיילים במסע הצטרפות אל הלאום היהודי: גיור עולים הרשומים כלא יהודים בצה"ל" וכתב אותו אריה חסקין. הקוראים מוזמנים להכיר את תכנית "נתיב" - לימודי יהדות וגיור לעולים הרשומים כלא יהודים המשרתים בצה"ל. בתחילת הפרק יוצגו ההקשר החברתי שהביא ליצירת התכנית ומבנה התכנית עצמה. בהמשך הפרק מובאים ממצאי מחקר שבדק את הגורמים המובילים חיילים בצה"ל לעבור גיור ואת השינויים שעוברים חיילים המשתתפים בתכנית זו, במיוחד בכל הקשור לזהותם.

השער החמישי בספר עוסק בבני המיעוטים. שתי קבוצות מיעוטים מרכזיות משרתות בצה"ל. האחת היא דרוזים וצ'רקסים המשרתים בצבא במסגרת חוק שירות חובה החל משנות החמישים. השנייה היא בדואים המשרתים בצבא החל משנות השמונים על בסיס התנדבות. שירותן של שתי קבוצות המיעוטים האלה בצה"ל הוא בעל משמעות חברתית; הוא עשוי להוות גשר בין המיעוטים החיים בתחושה של הדרה וקיפוח לבין החברה היהודית בישראל ולתרום לשילוב מלא שלהם באוכלוסייה הישראלית.

הפרק הראשון בשער (פרק 13 בספר) מאיר את תהליך ההשתלבות בצבא של חיילים בני העדה הדרוזית. כתבו אותו נועה בן-יוסף ואזולאי ולוטפי חרב וכתרתו היא: "על מדים אני מלך: השתלבות הדרוזים בצה"ל 2016 - אתגרים מרכזיים". משתתפי המחקר הם שישה חיילים מהעדה הדרוזית המשרתים היום בצה"ל, שלושה מהם שירתו בגדוד חרב עד סגירתו ושלושה משרתים בתפקידים אחרים בצה"ל. עורכי המחקר בחרו את המרואיינים הללו כדי להביא קולות מגוונים המדגימים מסלולי שירות שונים כמו גם סיפורי חיים שונים ועם זאת מייצגים במהותם.

בפרק השני בשער (פרק 14 בספר) גיא ברוקר ורינת משה בוחנים את שילובם של הבדואים בצבא מנקודת מבט חברתית רחבה. הפרק שכותרתו "בין גיוון תרבותי לגיוון חברתי: ניהול שונות בשירות הצבאי של הבדואים בצה"ל", עוסק באחת הסוגיות המרכזיות שנדונה בעשורים האחרונים בחקר יחסי חברה ונוגעת ישירות ברוב המיזמים של המעורבות החברתית שהצבא מפעיל - ההתמודדות של צבאות עם תביעה של קבוצות מיעוט חברתיות להכרה בזהותן ובסגנון חייהן. העיסוק בסוגיה זו מודגם על ידי מחקר שנערך בצבא ובחן את הסדרי הגיוס והשירות של

האוכלוסייה הבדואית ואת ההגיונות שבבסיסם. המחקר מבוסס על שלושים ראיונות שנערכו עם אנשי צבא בדואים וכן עם קובעי מדיניות בתחום גיוסם שאינם נמנים עם אוכלוסייה זו.

הפרק השלישי בשער (פרק 15) עוסק אף הוא בחיילים בדואים המשרתים בצה"ל אך מתמקד בהיבט אחד בתהליך השילוב של חיילים אלה - רכישת השכלה בסיסית בעברית (דיבור, קריאה וכתביה). כתבו את הפרק רבקה רייכנברג ורחל שגיא וכותרתו היא "כוחו של אדם שעלה מהתחתית גדול מזה שנולד בצמרת": משמעות השירות הצבאי עבור חיילים בדואים". הפרק בוחן את תרומת הלימודים לחיילים אלה ומראה את הדרכים שבהן היא הושגה. הממצאים מבוססים על שילוב של כמה נקודות מבט: ראיונות עם חיילים סדירים שלא למדו באופן סדיר בבית הספר, עם מפקדיהם ועם מורות המשמשות בתפקיד מש"קיות הוראה.

בפרק הסיום של הספר מציגים רז קרני ונועה בן-יוסף אזולאי "סיכום וכיוונים לעתיד". הם מביטים אל העבר ומסכמים את התובנות המציעות הסברים להצלחת מפעל השילוב של האוכלוסיות הייחודיות בצה"ל; הם גם מפנים מבט אל העתיד, אל האתגרים הצפויים לצבא בתחום המעורבות החברתית.

ניתוח הממצאים וההמלצות המובאות בכל אחד מן הפרקים משקפות את דעת הכותבים בלבד ואינן נובעות מהמדיניות או התפיסות המקצועיות של הגופים בצה"ל שעוסקים בקידום ושילוב אוכלוסיות ייחודיות.

הספר הוא מודולרי. כל שער הוא יחידה בפני עצמה. אפשר לקרוא כל שער וללמוד על הפעילויות המתוארות בתחום שהוא מתמקד בו גם ללא קריאה של השערים האחרים. עם זאת, קריאה של הספר כולו תפרוס בפני הקורא את מלוא היריעה של תופעה חברתית ואנושית מיוחדת במינה - צבא של מדינה הנתונה במציאות רווית מתיחות ומלחמות בלתי פוסקות מפנה משאבים של חומר ושל רוח להעצמת היחיד ולחיזוק חוסנה של החברה כולה.

1